

Egy kézikönyv a veszprémi zsidóság történetéről

Az elmúlt év tavaszán a Veszprémi Zsidó Hitközség kiadásában jelent meg Jakab Réka történész-levéltáros és Kákonyi Anna muzeológus-történész *Tárguló és szűkülő terek. A veszprémi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete* című, 486 oldalas monográfiája, amely először tesz kísérletet arra, hogy bemutassa, milyen szerepet játszott a veszprémi zsidóság a város 18–20. századi gazdasági-társadalmi életében.

A kötet bevezetőjéből kiderül, hogy a szerzők eredetileg egy hitközség-történeti kiállítás összeállítására kaptak megbízást; a kiállítás elmaradt, a kézirat kiadására azonban lehetőség adódott.

A puha fedelű kötet borítóját Bognár Kálmán *Veszprémi búzapiac* c. festménye (1897) díszíti, amely a város központjában lévő zsinagógát és környékét örökítette meg egy vásári napon. A borító belső oldalain két térképet tanulmányozhatunk: az első az 1850-es években (az 1857-es kataszteri felmérés idején), a második 1939-ben mutatja a zsidók városon belüli lakhelyeit, illetve a közösség intézményeit. Ebből máris világossá válik számunkra, hogy a zsidóság 1848 után a belváros utcáiban tömörült, ami arra utal, hogy gazdaságilag meghatározta a város fejlődését. (A technikai szerkesztés, a borító és a látványos térképek Kovács Alex gondos munkáját dicsérik.)

A monográfia két fő részből áll: az 1848-ig tartó rész (az első két fejezet) Jakab Réka, az 1849-től az 1930-as évek végéig tartó harmadik fejezet Kákonyi Anna, az 1938-tól máig tartó időszakot röviden áttekintő negyedik fejezet a két szerző közös munkája. A feldolgozást a kötet kiadását támogató és a város történetét részben meghatározó Váradi (Weisz) család rövid története, a Melléklet, a Függelék, a rövidítés- és forrásjegyzék, valamint a bibliográfia zárja. A gyors keresést a személynévmutató teszi lehetővé. A Mellékletben a zsidó község elöljáróinak és alkalmazottainak névsora 1850-ig olvasható – ezt célszerű lett volna Kun könyve és némi kutatás segítségével 1944-ig kiegészíteni, így az archontológia teljessé vált volna. A családtörténeti kutatást is segítik a különféle összeírások adatsorai, a Horthy utcai gettó és a munkaszolgálatosok névsorai (1944) – az utóbbi az utolsó pillanatfelvétel a veszprémi zsidó közösség végső pusztulása előtti időből.

A Függelék a 18. század végi zsidóbíró-választási per anyagát tartalmazza. Ezt és a kutatás során összegyűjtött többi forrást érdemes lett volna külön kötetben közreadni.

A szerzők a veszprémi születésű Schweitzer József főrabbi fiát, dr. Schweitzer Gábor alkotmányjogászt, jogtörténészt kérték fel az *Ajánlás* megírására, aki többek közt a komplex szem-

léletű hitközség-történetek fontosságára hívta fel a figyelmet.

A szerzők munkáját megnehezítette az elsődleges források hiánya. A hitközség levéltára ugyanis 1944-ben megsemmisült. A városi, megyei, püspöki és uradalmi levéltárak, a Helytartótanács anyagának felhasználásával a hiányt valamelyest pótolni lehetett. A gazdag helytörténeti és zsidóság-történeti szakirodalmat is hasznosítani tudták. A feldolgozások közül dr. Kun Lajos főrabbi *A veszprémi zsidóság múltja és jelene* c. monográfiát (1932) tekinthetjük viszonyítási alapnak, melyet több helyen pontosítottak, kiegészítettek.

Jakab Réka a gazdag szakirodalom és levéltári források alapján tárta fel a veszprémi zsidóság 1848 előtti történetét. Munkája újdonsága, hogy a közösseget nem önmagában, hanem tágabb kontextusban, regionális gazdasági-társadalmi beágyazottságában, kritikai szemlélettel és összehasonlító módszerrel vizsgálja. Elemzéseiben mintaként szolgáló pápai közösség rendszeresen feltűnik. (Az összehasonlítás során jó lett volna más városokat is bevonni.)

A szerző az első fejezetben vázolta a zsidóság dunántúli letelepedésének folyamatát, a befogadó mezővárost (jogállását, polgári és nemesi önkormányzatát), bíraskodási, adózási-tulajdonszerzési viszonyait, majd a zsidóság betelepülését, terheit, a földesúri joghatóságot, a népesség alakulását, megélhetési forrásait (kereskedelem, ipar, uradalmi haszonvételek). Részletesen elemezte az 1848-as összeírást, bemutatta a községi intézményeket (zsinagóga, fűr-

dő és ispotály, iskola, temetők), a zsidó község jogállását, szervezetét, választott elöljáróit és fizetett alkalmazottait.

A feldolgozás logikus szerkezetű, de bonyolult. A főfejezetek fejezetekre, a fejezetek újabb alfejezetekre, azok újabb alfejezetekre tördelése meglehetősen próbára teszi az olvasó figyelmét; mondhatni, az összkép csak a teljes szövegkorpusz elolvasása után áll össze az olvasóban. Mivel a forrásbázis azonos, a különféle tematikus egységeknél elkerülhetetlen az ismétlődés.

A monográfiából világossá válik, hogy a zsidók a török uralom megszűnte után elsősorban mezővárosokba, uradalmi központokba telepedtek le. Megélhetésüket a rendi korszakban a földesúri haszonvételek (kocsma, mészárszék, pálinkafőzés, stb.) bérléséből, mezőgazdasági termények felvásárlásából és közvetítéséből biztosították. Letelepedésük a földesúr engedélyétől függött. Csak megbízható, erkölcsös és szorgalmas zsidót fogadtak be, a renitenseket kiutasították a városból. Veszprém különlegessége, hogy két földesura volt: a püspök és a káptalan. A zsidók kezdetben a káptalani városrészben jelentek meg, később a püspöki városrész lett a központjuk. A veszprémi zsidó községet 12 család alapította, melyekhez újabbak csatlakoztak, így 1847-ben a 862 főből álló közösség Veszprém megye második legnépesebb zsidó községe volt. (Pápán ekkor 2962 zsidó élt.) Számszerű és anyagi gyarapodásuk, piaci terjeszkedésük érthető módon ellenszenvet váltott ki a keresztény kézművesekből és kereskedőkből, akik a polgárjog révén

kezükben tartották Veszprém mezőváros igazgatását, bár hatáskörük korlátozott volt.

Az 1846-ig megtúrt helyzetű, királyi és földesúri alattvalóknak számító, külön adózású zsidók közvetlenül uradalmi felügyelet alatt álltak, ügyeiket 1848-ig az uradalmi adminisztráció és az úriszék járt el, életükre a városnak semmiféle érdemi befolyása nem volt. 1848-tól, a jobbágyság eltörlésével a letelepedési engedélyek kiadása is városi jogkörre vált.

Jakab Réka rámutat arra, hogy a zsidók ideiglenes, majd állandó letelepedéstől (1716) hosszú idő telt el zsidó község megszervezéséig, az 1760-as évek második feléig. (Kun Lajos tévedett, amikor 1750 körülre tette az alapítást.) A hiányos iratanyagból megállapítható, hogy a 12 családból álló közösségnek 1771-ben már kántora-saktere volt, rabbit 1777-től alkalmazott, az 1780-as években megszilárdult intézményrendszerre. A püspöki városrészbe történő átköltözés után a belváros, a Vásárállás (vásártér) és környéke lett a letelepedés célpontja. Itt alakult ki az ún. *zsidó udvar* (a zsinagóga, a tanítólakás és iskola, a rabbilakás együttese), melynek történetét részletesen tárgyalja a szerző. (Érdemes lett volna kiemelni, hogy a *zsidó udvar* mint településrész nem veszprémi sajátosság, hanem országos gyakorlat helyi átültetése.)

A zsidók többsége 1848 előtt bérelt lakásban lakott, de a tehetősebbek az 1810-es évektől kezdve házat is vásároltak. (A házvételt a keresztények elővételei joga korlátozta.) A leggazdagabb ke-

reskedő családoknak (Alstädter, Grün, Rapoch, Rothauser, Tuszkau, Weisz) három házuk is volt, melyek egyszerre szolgálták lakás és üzlet (bolt, raktár, bérlakás) céljára. Albérlők tartása folyamatos készpénzbevételt jelentett a tulajdonosok számára. Gyakori volt, hogy keresztény cselédet (többnyire katolikus lányt) alkalmaztak.

A zsidóságnak meghatározó szerepe volt abban, hogy a 19. század első felében Veszprém az országos városhálózatban elsődrendű piacközpontnak számított; piacán értékesítették a balatoni borokat, a mezőföldi-somogyi gabonát, a Bakony faipari termékeit és a céhes mesterek munkáit. Kizárólagos zsidó kereskedő szakmának számított a hamuzsír-főzés és -értékesítés, a bőr- és rongykereskedés. A veszprémi püspöki és káptalani uradalom haszonvételeinek (kocsma, bor- és sörmérés, bolt, pálinkafőzés, stb.) bérlői, terményeinek felvásárlói és forgalmazói is jobbára a veszprémi zsidók közül kerültek ki. Ők tartották kézben a város bolti és vásári kereskedelmét is. A távolsági (régiók közötti) borkereskedelemben a tárgyalat korszakban nem vettek részt. A veszprémi zsidó kézművesek többsége 1848-ban bőrfeldolgozással foglalkozott vagy szabómesterként a helyi közönség megrendelésére dolgozott. Mivel a keresztény céhek általában elzárkóztak a zsidók felvétele elől, a zsidó kézművesek külön engedéllyel, céhen kívüli iparosként dolgoztak. Az 1848. évi zsidó összeírás elemzésének egyik tanulsága, hogy a helyi zsidó társadalom az iparosodás előtti társadalom jellegzetességeit mutatja.

Kákonyi Anna a harmadik fejezetben a polgári kori városi környezet fölvázolása után a zsidóság gazdasági tevékenységével, a zsidó városi elittel (virilisekkel, kereskedőkkel, iparosokkal, értelmiségiekkel, háztulajdonosokkal), a hitközséggel, a helyi zsidóság integrációjával (magyarosodásával, iskoláztatásával, jótékonykodásával, társasági-közéleti szerepvállalásával, informális kapcsolataival) foglalkozik.

Kákonyi Kun Lajos felfogását követve a helyi zsidóság történetét egy virágzó (1867–1917) és egy hanyatló (1917 utáni) korszakra osztva mutatta be. Az 1895-re teljes jogegyenlőséget élvező helyi zsidóság létszáma 1880-ban érte el a csúcspontot (1685 fő), azután megindult a fogyás, ami a két világháború között is folytatódott; 1941-ben már csak 887 főt tartottak nyilván.

A város (és benne a zsidóság) gazdasági térvesztését a céhes ipar (kisipar) hanyatlásával, a város vasúthálózatban elfoglalt alacsonyabb szerepkörével, a gabonapiac forgalmának csökkenésével, tőkeszegénységgel szokás magyarázni. Ugyanakkor a szerző azt is hangsúlyozza, hogy a modernizációban a zsidóság nemcsak az iparban (kisüzemek alapítása), hanem az infrastrukturális fejlesztésekben (víz- és csatornahálózat, aszfaltozás, közvilágítás, balatoni vasúti szárnyvonal kiépítése) is élen járt. „A modernizálódó városban a technikai fejlődés vívmányainak első alkalmazása gyakran zsidó iparosok és vállalkozók nevéhez köthető.” (197.) Többek közt divatáru üzlet, vas- és gépkereskedés, fényképész műterem nyitása, cement-

gyár, nyomda, könyvkereskedés, szikvízgyár alapítása fűződik a nevükhöz. A legnagyobb üzemet, a fénykorában 100 főt foglalkoztató veszprémi faipari részvénytársaságot (1910–1933) kizárólag zsidók alapították. (A részvénytársaságnak egyetlen nem zsidó tagja Rainprecht Antal földbirtokos volt).

A zsidó kereskedők, iparosok, értelmiségiek (ügyvédek, orvosok, mérnökök) 1867 után részben vagyonuk, részben tekintélyük és szaktudásuk alapján bekerültek a városi és megyei képviselőtestületbe, melyeket felerészben a legnagyobb állami egyenesadót fizetők (virilisek), felerészben a választott képviselők közül kerültek ki. A városi elitet alkotó családokról érzékletes képet rajzol a szerző a virilisjegyzékek (1873–1933), házjegyzékek, hivatalos iratok és sajtóközlemények alapján. 1938-ig a zsidóság jóval számarányán felül volt jelen a város önkormányzati életében. A viriliseknek átlagosan egynegyedét a zsidók tették ki.

A zsidók 1944-ig a városi térben is megőrizték meghatározó szerepüket: bérlőként, lakástulajdonosként a város minden részén előfordultak, de „legnagyobb részük a 20. században is a város kereskedelmi központjában élt.” (244.) A neológ irányt követő közösség erejét bizonyítja, hogy új, nagyobb zsinagógát épített (1862–1865), s a nagy veszprémi tűzvész után felújította a paplakot és új iskolát emelt (1895). A közösség szegényeiről jótékony egyleteik gondoskodtak. Ezen kívül részt vettek a város és a megye szociális, kulturális és gazdasági életében is. Arról, hogy a cionis-

ta mozgalomhoz hogyan viszonyultak, nem ír a szerző.

A negyedik fejezetben (*Szűkülő életerek; Újrakezdés*) a szerzők a két világháború közötti és a második viágháború utáni időszakot tekintik át, beleértve a hitközség újjászervezésének időszakát is. A numerus clausus bevezetésével (1920) kezdődött jogkorlátozás a zsidótörvényekkel (1938–1942) jogegyenlőségüket is felszámolta; politikai jogaikat megszüntette és gazdasági tevékenységüket is szűk keretek közé szorította. 1944 tavaszán, a német megszállást követően megtörtént teljes jogfosztásuk, vagyoneklobzásuk, gettóba zárásuk és (június 19-én) deportálásuk. A munkaszolgálatra behívottak és az auschwitzi

lágerlakók közül csak kevesen tértek vissza, akik újjászervezték közösségüket és imaházuk államosításáig (1953) vallási életet élhettek. Használton kívüli zsinagógájukat államosították, a Dunántúli Szénbányászati Trösztnek juttatták, amely irodaházzá alakította át. A hitközség 1994-ben alakult újjá, s kis közösségként ma is létezik. Fennmaradásáért sokat tett a korábbi elnök, Máthé Éva, és a jelenlegi, dr. Wittmann Zsuzsa.

Összességében elmondhatjuk, hogy a szerzők sikerrel teljesítették vállalt feladatukat: olyan színvonalas monográfiát írtak, amely kézikönyve lehet a további kutatásoknak.

HUDI JÓZSEF